

„De ugye biztos nem lesz ebből baj?”

MÓDSZERTANI REFLEXIÓK AZ INFORMÁLIS GAZDASÁGOT ÖVEZŐ
FÉLELEM CSENDJÉNEK MEGTÖRÉSÉRŐL

Bevezető

„Képzeld, Rozit elvitték a rendőrök. Gondoltam, felhívlak, ez téged biztos érdekel” – mondta néhány hete a telefonban Ani, majd suttogóra fogva folytatta (mintha nem egyedül lett volna a házban, Láposon, a vonal túlsó végén): „megtalálták nála a »füzetet«... Ezek után lehet bármilyen jó ügyvédje, szerintem nem fogja megúszni a börtönt. De ki tudja...”. Láposon 2000–2002 között kisebb-nagyobb megszakításokkal, doktori kutatásom részeként, közel egyéves etnográfiai terepmunkát végeztem, beköltözvén a faluba.¹ A terepmunka első felében egy idősebb „parasztasszony” (ahogy a helyi cigányok hívják a „magyarokat”, vagyis

nem cigányokat) fogadott be a házába, később, miután már a falubéli romák a bizalmukba fogadtak, Ani hívott magukhoz, a cigánytelepre.² Anival sok mindenről lehetett beszélgetni terepmunkám alatt, kivéve arról, amiről amúgy a falu cigányai gyakran pletykáltak: a kamatos pénzkölcsönzőkről, meg hogy mit művelnek a kiszolgáltatott, „buta cigányokkal”, akik ahelyett, hogy a gyerekeik szájába adnának kenyeret, minden hónap elején a kamatosoknak viszik egész havi pénzüket. Ani általában azzal ütötte el a kérdéseimet, hogy „itt erről a faluban nem beszélünk, ez nem téma”. Majd kérdő tekintetemre feelve egyszer hozzatette: „gondolom, mind félünk... Nem akar senki kapcsolatba kerülni a rendőrökkel. Mi cigányok abból soha nem jövünk ki jól...”³

Ez a tanulmány egy „posztterepmunka” módszertani reflexiója. Egy olyan kísérletre reflektál, amelynek során, a post hoc terepmunka sza-

Ez az írás az MSZT 2016. évi vándorgyűlésén, a „Beszédés hallgatás” című panelben elhangzott konferencia-előadás jelentősen átdolgozott változata. Hosszabb s részletesebben lábjegyzetelt formában olvasható: *Szociológiai Szemle*, 2017, 27 (2): 88–111.

kaszban – különböző fázisokban, különböző módszerekkel – sikerült, ha csak részlegesen is, de megtörni az informális gazdasági gyakorlatokat övező csendet. A tanulmány első része a „terepmunka utáni terepmunka” vagy posztterepmunka fázisáról szól. Ez a fázis két fontos dolgot foglal magában. Egyrészt azt a post hoc, a láposi állomásozó terepmunka befejezését követő, a régi terepre vissza-visszajáró szakaszt, amely a kutatói pozíció megváltozásával, az otlakó etnográfusból látogatóvá váló kutatói helyzet következtében, új nézőpontból engedi láttatni a település lakóinak boldogulási stratégiáit, köztük az informális gazdasági gyakorlatokat. A posztterepmunka szakasza másrészt azt az állandó újraértelmezési folyamatot jelenti, amelynek lényege, hogy a terepmunka a terep fizikai elhagyása után sem fejeződik be, hanem a kutató időközbeni tapasztalatainak gyarapodásával és állandó intellektuális fejlődésével párhuzamosan, folyamatosan zajlik. És mint ilyen, az etnográfiai tudás provizórikus jellegére, befejezetlenségére irányítja a figyelmet. Két, a láposi terepről hozott etnográfiai példával fogom érzékelteni ennek a posztterepmunkafázisnak a jelentőségét.

A cikk következő részében arról a kollaboratív vagy kooperatív etnográfia módszereihez közel álló kísérletről lesz szó, amelynek során új „tere-

peken”, az ottani hátrányos helyzetű közösségekben élő emberek kutató asszisztensként vagy „helyi szakértőként” való bevonásával, alapvetően az interjú módszerével próbáltam feltörni a kamatos pénzkölcsönzők (és adósaik) láposi terepemen megtapasztalt hallgatását. Arra voltam kíváncsi, kik a pénzkölcsönzők és az adósaik, milyen társadalmi rétegből jönnek, mi motiválja gazdasági viselkedésüket, illetve milyen jelentéseket kapcsolnak tevékenységeikhez. E kérdések megválaszolása érdekében az elmúlt néhány évben 80 kamatos pénzkölcsönzővel és 20 adósukkal készítettem mélyinterjút különböző észak-magyarországi településeken. Az interjúalanyokat lokális tudáskészletük folytán általam helyi szakértőnek tekintett, két helybeli „kutató asszisztensem” segítségével sikerült beszervezni és szóra bírni. Ez a módszer csupán azáltal vált lehetségessé, hogy korábbi klasszikus állomásozó (láposi) terepmunkám során olyan, a láposiak rokonsági hálójára által biztosított, messzi településekre is kiterjedő networkökre, kapcsolati tőkére tettem szert, amely egy újabb kutatási projekt esetében is az etnográfus legnagyobb erőforrásának bizonyul.

Ehhez kapcsolódóan végül a cikk utolsó része azt tárgyalja, hogyan lehet az informális/illegális gazdasági gyakorlatokat övező kutatói csendet feltörni – hogyan lehet az évek alatt

felhalmozott etnográfiai tudást az akadémia szempontok szerint „etikusan” nyilvánosságra hozni.

Az etnográfiai exitről szólva a szakirodalom kétfajta problémáról beszél. Egyrészt arról, hogy milyen nehézségei és technikái vannak a terepmunka végeztével a tereptől (az ott megszerzett kapcsolatoktól) való elszakadásnak. Ez azonban nem tartozik mostani témámhoz. Ehelyett az exitnek az a másik dimenziója érdekel, ami az etnográfiai adatok nyilvánosságra hozatalának, valamint a szöveg várható fogadtatásának dilemmáival foglalkozik. Az effajta exit problémái különösen élesen merülnek fel olyan helyzetben, amikor az etnográfus saját társadalmán belül, „otthon” kutat, olyan csoportokat, akik beszélnek az etnográfus által írott szöveg nyelvét, és akár olvassák is a szövegét.

A félelem csendjének megtörése tehát közel sem csak a kutatottakra vonatkozik, hanem magára a kutatóra is. Az etnográfus abbéli félelméről van itt szó, hogy mit lehet megírni mindabból a tudásból, amit az évek során összegyűjtött – anélkül, hogy ezzel ártana az amúgy is súlyos stigmákkal és előítéletekkel körülvett vizsgált csoportnak. És anélkül, hogy további kutatását ellehetetlenítené azáltal, hogy szövegének publikálása után, szándékával ellentétesen, ön-

álló életre kel írása – mint ahogy azt egy újabb, terepről hozott példával próbálok majd illusztrálni.

Posztterepmunka, avagy az etnográfiai szöveg befejezetlensége

A posztterepmunka fogalmát elsőként körüljáró Cohen hangsúlyozza, hogy e terminus nem azonos a post hoc terepezéssel⁴. Míg az utóbbi a terepre való visszalátogatásokat jelenti, addig Cohen a terepmunkát követő terepmunka fogalmával egy állandó újraértelmezési folyamatot jelöl. E folyamat során folyamatosan „újraolvassuk” korábbi megfigyeléseink alapján írott terepnaplónkat, újraértelmezzük e bejegyzések kiváltotta, korábbi eseményekhez fűződő érzéseinket. Cohen ezzel az etnográfiai tudástermelés befejezetlen jellegére hívja fel kutatótársai figyelmét. Arra próbál bennünket érzékennyé tenni, hogy legyünk nyitottak a korábbi megfigyeléseink potenciális újraértelmezésére, hiszen a post hoc terepmunka szakaszában, a terepre való visszalátogatások során már nem ugyanazon emberként térünk vissza, mint akik akkor voltunk, amikor a terepen laktunk, és velünk együtt azok is változtak, akikhez visszatérünk, így mindezekkel párhuzamosan értelmezéseink is változhatnak.

A korábbi, klasszikus, közel egy-éves láposi terepmunkám szakaszában nem sikerült megértenem a kamatos pénz működésének logikáját. Legjobb esetben is csak a vellem közeli viszonyba kerülő néhány helybéli adós elmondásából tudtam rekonstruálni ezt az informális gazdasági gyakorlatot – maguk a kamatosok, a pénzkölcsönzők feltűnően kerültek mindenfajta személyes beszélgetést, találkozást, mélyen hallgattak tevékenységükről. Pedig a közel 700 fő lakta Láposról nézve is látható volt, hogy egy-egy aprófalú társadalmát a helyi polgármesterek mellett az informális pénzkölcsönzők uralják (egy-egy ilyen kistelepülést általában hatan-heten osztva fel maguk között), ők tartoznak a helyi elithez, nemcsak anyagi gyarapodásuk révén, de avégett is, hogy a krónikus pénzhányban szenvedő legelsettebb családok a polgármesteren kívül egyedül e „minibankárokhoz” tudnak fordulni „segítségért” (így indokolják általában az adósok kamatos pénzfelvételüket). Láposon lakva azonban félig rejtve maradt előttem ennek az intézménynek a pontos működése, ugyanis a falubéliek zöme kínosan került bármifajta beszélgetést erről a témáról. Az ottani barátaim szájából néha ugyan elhangzott egy-egy olyan mondat, mint például „megmondom az őszintét... kénytelen voltam felvenni Rozitól harmincezret, a konyha-

szekrényre... most hogy fogadok vendégeket, ha csak egy ágy van a szobában...?? – gondolom, te is próbálsz megadni a gyerekednek, amit tudol... legalább egy ballagást tudjak már neki tartani, ne csak ezt a dögös⁵ életet lássa”. De többnyire inkább a félelem csendje övezte e témát.

Ottlakásom idején, 2000–2002 között, Rozi még csak kicsiben űzte a pénzkölcsönzést, maga is eladósodván az egyik, nem falubéli kamatosnak. Mikor néhány év kiesés után, 2010-től kezdődően újra kezdtem vissza-visszalátogatni a terepre, Roziról már beszéltek a faluban, hogy „nagyon kitanulkodott, okosságokból él”, ezekből csinálta magának és családjának az akkoriban már megsaporodott pénzét. Rozi beszélgetéseink alkalmával nekem csak annyit mondott ebben az időszakban, hogy „tudom, hogy azt beszélik a faluban rólam, hogy kamatozok, de ne higgy nekik, csak irigyek”. Rozit az ez idő tájt írott munkáimban, adósainak egymással összezsengő elmondásai alapján, a „korrekt kamatosok” kategóriájába soroltam. A helyiek azt nevezték korrektnek, aki „segít” rajtuk, mikor krízishelyzetben már nincs kihez fordulniuk pénzért, és aki ugyan elkéri a pénze használatáért járó kamatot, de közben „nem amortizálja le, nem zsigereli ki teljesen adósait”.

Bár fizikailag már jó ideje befejeződött a terepmunkám Láposon, Anival, korábbi befogadó családom egyik meghatározó, harmincnyelc éves korára többszörös nagymamává váló női irányítójával az elmúlt években is viszonylag intenzív maradt a kapcsolatomban, alapvetően telefonbeszélgetéseink és az időnkénti rövidebb-hosszabb visszalátogatások révén. E látogatások közötti, gyakori, hosszú telefonbeszélgetéseink során Ani kezdett kicsit nyíltabban beszélni a faluban azóta új „bankárokkal” bővült kamatosok, meg úgy általában is a falu egyéb viselt dolgairól. Mintha azáltal, hogy beköltöző kutatóból látogatóvá váltam, kevésbé jelentettem volna veszélyt a „titkok” kifecsegése szempontjából. „Inkább mondom el egy idegennek, mint egy rokonnak”, vallotta meg egyik telefonbeszélgetésünk alatt, „mert ha itt elmondasz valamit egy cigánynak, azt már másnap az egész falu tudja”.

Egyik ilyen telefonhívás alkalmával derült fény arra az egész falut felkavaró gyermekvédelmi ügyre is, ami aztán Lápos egyik fő kamatosának, Rozinak a feljelentéséhez, kintlevőségeit nyilvántartó füzetének megtalálásához, majd ahhoz vezetett, hogy a „rendőrök elvitték Rozit” (kihallgatásra). Az ügy röviden a következő: Lápos újkori törté-

netében először kiemelték öt gyereket az egyik helyi cigány családból, gyermekvédelmi okokból. Aznap Ani, többekkel együtt, izgatottan hívott, hogy megossa velem az „összes cigányt” erősen felkavaró történetet. A többiekkel összecsendítő elbeszéléséből kiderült, hogy a gyerekeket a gyámügyes és a védőnő – korábbi, többszörös figyelmeztetés után – a szokásos heti családvédelmi látogatás alkalmával ismét jéghideg házban, éhesen és szülők nélkül találta otthon. A nyolc hónapos kisbaba a dunyha alatt már félig kihűlve aludt, mesélte később Lívia, a gyámügyes, a hároméves kislányon egy kistrikó volt, a tizenkét éves nagylány pedig azért nem ment aznap iskolába, mert a kicsikre kellett vigyáznia. Lívia a didergő kisgyerekek, az üres élelmi-szerszekerény láttán és a szülők távolléte miatt (akik melleleg fáért voltak az erdőn, hogy kikerítsék a gyerekeknek az aznapi főznievalót) a vele látogató védőnővel együtt úgy döntött: ezeknek a szegény gyerekeknek jobb életük lesz, ha intézetbe, majd nevelőszülőkhöz kerülnek. És bár Pimis, a gyerekek apja, aki nemrég szabadult a börtönből, lélekszakadva rohant le az erdőről, hogy a rendőrökcsi elé fekvő próbálja megakadályozni családjának szétszakítását, és fennhangon ordította, hogy megöli Líviát – a rendőrautó elgurult a kicsikkel. Ani így összegezte a történetet a telefonban: „Ha itt lettél volna,

neked is megszakadt volna a szíved... Ha láttad volna, ahogy azok a gyerekek ököllel verték a rendőrautó ablakát. Pimis meg a földön fekvő ordított, hogy nincs joga Líviának elvitetni tőle a saját gyerekeit.”

Ezt a történetet a telefonbeszélgetés alatt jegyzetelt „terepnaplóból” idézem. Később – a falut felkavaró eset nyomán megszorodó telefonhívásokból, Facebook-üzenetekből, illetve ezt követően egy újabb, futó tereplátogatás nyomán – a helyi informális pénzkölcsönző, a kamatos pénz történetének egy újabb, addig a falu által gondosan eltakart szeletére is fény derült, immár az etnográfus számára is. Kiderült, hogy Pimisüket lassan már két éve tartja Rozi „adós rabszolgaságban”: minden hónap elején, ahogy megjön a hét gyerek után járó állami támogatás (családi pótlék, családvédelmi segély), közel 120 ezer forint, Pimis felesége, Juli, Rozinak adja le az összes pénzét a mára már törleszthetetlen összeggé felhalmozódott korábbi tartozásai fejében. Ebből Rozi mindig „visszaad” neki valamennyit, élelemre, gyógyszerre vagy akár villanyra – de persze mindezt kamatos kölcsönként. Ez a tranzakció Rozinak állandó, fix havi bevételt jelent, ezért nagyon előnyös egy olyan gazdasági helyzetben, amikor a közmunkán kívül – ahová a polgármester, egy korábbi viszály miatt, évek óta nem veszi fel se Rozit, se a férjét – gyakorlatilag a

22 800 forintos szociális segély a család egyetlen állandó bevételi forrása. De Juli is, aki már rég nem tudja számon tartani, mennyivel tartozik Rozinak, egészen a gyerekek családból való kiemeléséig úgy gondolta, nincs más választása, hiszen Rozi az „egyetlen, aki segít rajta”, hogy ennyi tartozás mellett se éhezzenek annyit a gyerekek...⁶

A kicsik intézetbe vitele azonban hirtelen felforgatta az eddigi status quót. Kiderült, hogy Rozit Juli jelentette fel a rendőröknek, és azt is elárulta, hol tartja a füzetét. Mindezt azért tette, mert Kópi, a polgármester azzal hitegette Julit, hogy ha megteszi a feljelentést, és ezzel segít Rozit lebuktatni, a kamatozást visszaszorítani, akkor ő majd megmozgatja a kapcsolatait, hogy visszakerüljenek Julihoz a gyerekei. És mellel, biztatta Kópi Julit, míg Rozi börtönben van, Julinak az adósságát sem kell fizetnie, megmarad a havi százhusz ezer forint családi pótlék, lesz miből etetnie a gyerekeket.

Egy néhány héttel később történt újabb esemény még inkább arra készítetett, hogy átértelmezzem a „korrekt kamatosnak” tartott informális pénzkölcsönzőkről írott korábbi interpretációm. Szinte egyidőben azzal, hogy megtudtam, Juli visszavonta Rozi elleni tanúvallomását, mert rájött, nincs más, aki-

tól „segítséget kaphatna”, egy újabb, durva eseményről szóltak a faluról telefonon adott híradások. Arról beszéltek, Rozi és az ura, Barnus hogyan verte meg a falu egyik utcáján a gyerekeihez hazalátogató Erit, és rugdosta a földön egészen addig, míg be nem tört a koponyája és az egyik füléből nem dőlt a vér. E telefonbeszélgetéseket követő újabb te replátogatás alkalmával, a lábadozó Erivel beszélve, egy újabb szelete sejtett föl Rozi kamatos pénzkölcsönzési gyakorlatának. Kiderült, hogy Eri Roziék adósa, és e hazalátogatás alkalmával ígérte megadni nekik az egy hónapja felvett 25 ezer forintos kölcsönből mára ötvenezerre emelkedett tartozását. Ebből azonban nem lett semmi, mert Eri nem tudott elállni dolgozni, ahogy korábban remélte. Roziék viszont be akarták hajtani rajta a pénzt.

Eri esete még Juliénál is durvábban mutatta meg számomra azt a fajta kilátástalanságot, ami az adósok kezét megkötöti, hogy bármit is tegyenek helyzetük javítására. A verés után nyolc nappal is még szédelegve járó, beesett arcú, fejét folyamatosan fájlaló, egyik fülére nagyotthalló Erit meglátva és vele hosszabban beszélgetve döbbsentem rá arra, hogy a kamatolás intézményét fenntartó legfőbb erő – a korábban hangsúlyozott bizalom tényezője mellett – a kama-

toló mögött álló támogató hálózat, banda (család) által demonstrált fizikai erő. Amit legalább egyszer példával kell statuálni, hogy elriasszon minden adóst attól, hogy eszébe jusson az adósságát elbliccelni. „Annyira emlékszem csak az egészből, hogy Barnus kiabáldosott, hogy otthon járt a szám, ilyenkor meg nincsen nagy pofám, a pénzt nem vagy képes ideadni, mondta. Visszaszóltam, hogy most mér’ nem hagytok nekem békén, mondtam neked, te inas,⁷ hogy nem tudom odaadni, míg nem állok el dolgozni. Rozi meg erre a hajamnál fogva lerántott a földre, és úgy kiabálta, hogy így k...tt kurva, úgy ki...tt kurva. Aztán meg azt, hogy gyere Barnus, üssed te is, gyere, öld meg” – mesélte nekem Eri a történeteket.

Eri végül nem mert feljelentést tenni, mert Rozi megfenyegette a Facebookon, a barátain keresztül, hogyha bármit tesz, készítik elő a temetését... Akárcsak a kórházi orvosok, a rendőrök is jobbnak látták nem beavatkozni az ügybe, mondván, ők nem szólnak bele a helyi viszályokba. A megoldást a lehetetlennek tűnő helyzetre egyik helyi segítő „kutató asszisztensem” javasolta Erinek (meg nekem...): „Figyelj csak ide, én jóba vagyok Rozival, esetleg én odaadhatnám neki a tartozásod, az lenne itt az egy megoldás. Mer’ ha feljelentetted, még annál rosszabb lesz neked. Meg a gyerekeidnek. Tudod,

mit kiabált Barnus apja a faluban? Azt, hogy úgy nyúljanak Barnushoz meg Rozihoz, hogy mind meg fognak halni.” Eri meg csak helyeselt: „Jaj, hát hol merem én feljelenteni őket?! Sehoh nem fogok tudni menni, nem csak haza, de még a vonaton se. Ezek meg a bandájuk mindenhoova járnak. Ez lesz a legjobb, odaadni nekik a pénzt.” Ezek után mindketten arra jutottak, csak én tudok segíteni Erin, ha kölcsönadom neki az összeget, hogy törleszteni tudja a tartozását...

Ezen utolsó mondat kapcsán azonban muszáj egy rövid kitérőt tennem, ami az olyan etnográfus dilemmáiról szól, aki megpróbálja feltárni az informális (illegális) gazdaság intézményeinek és szereplőinek működését. Magának az informális gazdaság terminusának a kitalálója, a gazdaságantropológus Keith Hart így ír erről a saját kutatása során is megélt problémáról: „Egyszer-kétszer megkíséreltem előjönni személyes gyótródéseimmel, amiket magányos terepmunkásként éltem meg az első (ghanai informális gazdaságot vizsgáló) antropológiai kutatómunkám során. De minden alkalommal az volt az akadémiai világ reakciója, hogy ezekkel a vallomásokkal jóvátehetetlen kárt okozunk az antropológiának mint tudományos vállalkozásnak. Ma már azt hiszem, a hallgatás az, ami igazán káros”⁸. Hart itt arról a keserű tapasztalatáról be-

szél, amit úgy foglal össze, hogy miközben az egyetemi képzés alatt az az extravagáns igény artikulálódik a kezdő antropológus kutatók felé, hogy minél jobban elmerüljenek az általuk megfigyelt helyi társadalomban, aközben a közösség életében való aktív részvétel révén születő etnográfiai szövegeikkel szembeni alapvető elvárás, hogy szigorúan objektívek és ezáltal tudományosak maradjanak. Az egyetemről a terepre bocsátva, folytatja Hart (többek tapasztalatával egybecsengően), arra meg aztán végképp nem készítették föl, hogy ott milyen nehézségek várják. „Belecsöppenvén egy erőszakkal átszótt, gazdaságilag nyitott társadalomba, fokozatosan magam is kriminális vállalkozóvá lettem, abban az értelemben, hogy részesévé váltam az illegális kereskedelemnek, pénzkölcsönzésnek és hasonlónak”.

Ezzel vissza is kanyarodunk Eri történetéhez: eldöntve, hogy valóban nincs más választás, mint az általam „kölcsönadott” pénzzel (amit mindannyian tudtunk, úgyse tud Eri visszafizetni) megadni a Rozinak való tartozást; és hallgatva a beszéd közben sokszor elcsukló hangú Erit, először éreztem magamon annak a tehetetlenségnek a kínját, ami visszatartja az adósokat attól, hogy bármilyen formában is szembe merjenek szállni hitelezőikkel.

A post hoc terepkutatás kontextusa és a „helyi szakértők” szerepe a tudástermelésben

Néhány évvel ezelőtt, a láposi poszt-terepmunka szakaszában, azzal párhuzamosan egy újabb, a kooperatív vagy kollaboratív etnográfia műfajához módszereiben közel álló kutatásba kezdtem, azzal a céllal, hogy megismerjem az ország hátrányos helyzetű településein lakó kamatos pénzkölcsönzők társadalmi hátterét, motivációit, informális gazdasági gyakorlataik logikáját és az ehhez csatolt értelmezéseiket. Erre az újabb projektekre azért volt szükség, mert az utóbbi években nyilvánvalóvá vált, hogy a krónikus szegénységben élők közösségeit Észak-Magyarországon is egyre erősebben szövik át az informális (illetve egyetlen büntető-törvénykönyvi változás révén illegálissá váló) gazdasági tevékenységek,⁹ valamint az e gazdaság aktorai között termelődő, újfajta hierarchikus viszonyok.

Az informalitás, illegalitás, rejtett vagy szürkegazdaság körébe tartozó társadalmi gyakorlatokat az antropológusok, szociológusok és kriminológusok különböző elméleti hátteréből és kutatói pozícióból, illetve különböző módszerekkel vizsgálják. Hogy milyen módszert választ a kutató e rejtett gazdasági tevékenységek megértéséhez, az a személyiségé-

től, az adott közösségtől, illetve attól a történelmi és akadémiai (elméleti) kontextustól függ, amibe beágyazódik és amitől elválaszthatatlan a munkája. Az informális gazdaság kutatásában a legizgalmasabb eredményeket az etnográfiai terepmunkán alapuló kutatások hozták. Bár magának az etnográfának a definíciójában nincs teljes konszenzus a különböző diszciplínák képviselői között, abban szinte mindenki egyetért, hogy ami közös a különböző meghatározásokban, az a terepmunka módszere: az elköteleződés, hogy első kézből, közvetlen megfigyelésből, a kutatók életében való részvételből származó tapasztalatból szerzik a kutatók a vizsgált társadalmi, gazdasági vagy kulturális jelenségről a tudásukat. És bár sokáig az antropológia sajátos módszertanának és a diákok antropológussá való felszentelése feltételének számított a hosszú, minimum egyéves, beköltözős terepmunka, a szociológusok rendre hangsúlyozzák, hogy – legalább a chicagói városszociológiai iskola jelentős hatása óta – ebben a diszciplínában is közel egy évszázadra vezethető vissza a terepmunkán alapuló közösségstanulmányok elterjedése.

Judith Okely, az angliai cigányok között dolgozó antropológus legutóbb egy egész tanulmányt szentelt annak, hogy elmondja, mennyire fontos volt saját munkája során

a kutatottakkal való kollaboráció, együttműködés – az a tény, hogy „cigány közvetítők (csoporttagok) kalauzolták az Idegent” (a kutatót) a számára ismeretlen viselkedési szabályok szerint működő csoportban. Ezzel nemcsak a gyakran megfejt-hetetlen találynak tűnő események közötti eligazodást, a történetek értelmezését segítették terepmunkája során, hanem egyáltalán a zárt közösségbe való bebocsátást is ők tették lehetővé¹⁰.

A rejtett gazdaság, az informális/illegalitás, vagy ahogy sokan a szociológiában nevezik: a *deviancia* körébe tartozó, etnográfiai háttérű kutatásokat áttekintő munkákból kiderül, hogy majd minden, e témában kutató etnográfusnak (legyen az antropológus, szociológus vagy kriminológus) volt egy „helyi szakértő” kutatási asszisztense, segítője, ahogy az új etnográfia nevezi ezt a gyakorlatot. Az etnográfiai háttérű kriminológusok általában az alvilág emberei közül kérnek fel valakit kutatási asszisztensnek az alvilág egyes csoportjainak viselkedési mintáit feltáró vizsgálataikban. Wright és munkatársai például egy volt elítéltet alkalmaztak kutatási asszisztensként egy, a betörők stratégiáit és kognitív séméit értelmező projektjükben. Ő teremtetett kapcsolatot és bizalmat a kriminológus és a kutatók között,

és ő kezeskedett a kutatás legitimitásáért is. Ezzel a módszerrel Wright és kollégái 105 elítélthez jutottak el. Azért kellett ennyi interjú, hogy fel tudják tárni a vizsgált bűncselekmények tipikusságát.¹¹

Okely szerint a – sok esetben baráttá váló – helyi kutatótársak vagy kulcsfontosságú „adatközlők”, „informátorok” (ahogyan a klasszikus antropológiai munkákban még nevezték a kutató helyi segítőt) szerepét sokáig alulértékelték a társadalomtudományok. Pedig Okely tapasztalata szerint az antropológusok mindig is függtek ezektől az „öszönösen intelligens helybéli csoporttagoktól, akiket hiba is (a passzivitást, mechanikus adatközlést sugalló) »informátor« elnevezéssel jelölni” – sokkal helyénvalóbb őket kutatótársaként vagy kutatási asszisztensként aposztrofálni.

Izával és Lajcsú nénivel mint helyi szakértőkkel való együttműködésemnek egyik nagy hozadéka az volt, hogy – megteremtve a bizalom légkörét kutató és kutató között – hozzáférést biztosítottak a kamatos pénzkölcsönzőkhöz, ahová egy idegen, messziről jött kutató közvetítő segítségével nélkül nemigen nyer bebocsátást.¹² Lajcsú néni többször elmondta, hogy „Nem benned bíznak, hiszen téged nem ismernek... bennem bíznak, én vállaltam kezességet érted, hogy nem hozol bajt a fejükre... Többször is megkérdezik,

mielőtt elvállalják a beszélgetést ved, hogy de ugye, nem lesz baj ebből, Lajcsú néne, hogy elmondom neki a történetem?! Én meg megnyugtatom őket, hogy már évek óta ismerlek, meg lehet benned bízni, eddig sem okoztál bajt, inkább segítettél”. Iza és Lajcsú néni mindemellett sokat segítettek a terepmunka során látottak/hallottak értelmezésében, kontextusba helyezésében is. Az alábbi példa jól illusztrálja ezt. Már túl voltam az első néhány, kamatos pénzkölcsönzővel készített interjún, mikor Iza, aki általában velem együtt mindegyiket végighallgatta, és időnként hozzáértően kommentálta is, felvetette, hogy „Annyit hazudgálnak itt összevissza ezek a kamatosok, hogy így segítenek, meg úgy segítenek, de kérdezd csak meg akár egy adósukat is, hogy mit gondolnak erről”. A következő alkalommal már az újabb kamatos interjúalany mellett annak egyik adósát is beszervezte, hogy beszéljen velem. A történet, ami kettejük egymástól függetlenül elmondott narratívájából összeállt, egyértelművé tette, hogy a kamatos pénz intézményét a benne szereplő aktorok relációjaként érdemes vizsgálni – így kezdtem *relációs etnográfia*t csinálni.

A kamatosnő és férfi adósának a története, az egymástól függetlenül elmondott narratívájuk alapján, a következő volt. A középkorú, többgyermekes, pénzt kölcsönző asszony

végig azt hangsúlyozta az interjú során, mikor megkérdeztem, hogyan tekintenek rájuk az adósok, hogy: „Hát tisztelnak minket... úgy néznek ránk, hogy mi tartjuk el őket meg a családjukat... ezt számtalanszor el is mondják, hogy ha mi nem lennénk, akkor a gyerekeik nagyon sokat éheznének.” Arra a kérdésre, hogy mi történik akkor, ha egy adós nem tudja megadni a tartozását, az asszony ugyan elismerte, hogy „ilyenkor muszáj kicsit erősebben fellépni. Ha az ember nagyon csendes, akkor vége van mindennek. Ebből élünk, én meg azért a gyerekeimet nem fogom kitenni annak, hogy vagy megkapom a pénzem, vagy nem... Ugyanis volt egy kuncsaftunk, aki csúnyán átvert minket, nem adta meg a pénzt. Nagyon sokkal tartozott már, 140 ezer forinttal... hát, rámentünk a férjemmel, ő egy jó nagydarab ember, félnek tőle... és akkor vittünk ki holmikát a házukból, lefoglaltuk, addig, míg meg nem adta a pénzt... akkor pár hónapig nem jelentkezett, de utána jött és megadta a pénzt, és azóta ugyanúgy megyen minden tovább”. Ugyanaz a történet az említett „átverő” kuncsaft elbeszélésében így hangzik: „...most már ott állunk az asszonnyal, hogy veszekedjünk, iszok, néha megverem... a miatt a pénz miatt van ez. Néhány éve, 20 ezer forintot kellett tőle kérnem, a gyerekeknek óvodára, gyógyszerre. Nem volt más,

akihez tudtam volna fordulni. Arra már negyvenet kellett visszaadni... most már évek óta az van, hogy amikor megkapjuk a családít (110 ezer forint), mind oda kell nekik adni, nem marad csak pár ezer forint... apródonként adnak vissza valamennyit, hát erre mondják, hogy önékülük éhezünk... Már volt olyan alkalom, hogy megfenyegettek, összeszedtek mindent a lakásból, és elvitték, mert nem tudtam odaadni a pénzt. Már jó párszor meg is vertek. Legutóbb, mikor nem tudtam megadni, éjszaka rám törték az ajtót, húztak kifele, hogy dolgozzam le akkor. Ledolgoztam, muszáj volt. Hatalmas portájuk van, nem messze laknak tőlünk. Ott sepergetünk, takarítunk, lapátoljuk a tehénlepényt... többen vagyunk adósaik, ebből gondolom, befogják őket is dolgozni, csicskáztatik őket, odadobják nekik a kaját, amit ők nem esznek meg, meg adnak italt, azt az olcsó, csöves bort". Iza az interjú közben így kommentálta nekem az adós elbeszélését: „Hallod, mint a rabszolgasors, olyan... mint Izaura a filmben... nálunk is sokan csinálják, de azért a többség nem ilyen dögös kamatos...”

Kooperáció, reciprocitás, és a megismerés korlátai

Az egyik ilyen nehézség, amibe már korán beleütköztem a helyi közössé-

gekkel, kutatótársakkal és kutatókkal való együttműködés során, röviden úgy foglalható össze, hogy az informális gazdasági gyakorlatokat vizsgálva, más kollégáimhoz hasonlóan, magamnak is „*informális vállalkozóvá*” kellett válnom a kutatással járó kölcsönös segítségék, lekötelezettségek hálójában manőverezvén.

A reciprocitás követelményét nem csak az antropológiai kutatások számára iránymutatásként szolgáló etikai kódex írja elő. Maguk a vizsgált közösségek is elvárják az antropológustól, hogy valami előnyük nekik is származzon a kutatásban való részvételből. Valószínűleg sok terepmunkás számára ismert az a fajta fogadtatás, amiben engem részesítettek a láposiak még odaköltözésem első heteiben. Egy fiatal, családós férfi a cigánytelepen így szólított meg fennhangon egy alkalommal a falu főutcáján: „Mondja már meg nekem, hogy mér' jó az nekünk, hogy maga itt van?! Azt értem, hogy magának mér' jó, megírja belőle a doktoriját, vagy mit mondott múltkor, mit is... De nekünk mi hasznunk ebből az egészből!?”

A krónikus szegénységben élők lakta településeken, ahol magam is mozgok terepmunkáim során, általános elvárás a kutatóval szemben egyfajta (bármifajta) segítő szerep betöltése. Ez lehet anyagi, de lehet nem anyagi természetű is (terápiás célú). Utóbbira példa, amikor né-

hány láposi barátnőm úgy emlegeti azt az időszakot, míg köztük éltem, hogy „az olyan jólesett, hogy egy tanult nő idejön közénk és kíváncsi ránk, hogy élünk – ezt nem szokták amúgy a gádzsók csinálni”; meg hogy „akkor jó volt, hogy volt kivel megbeszélnem a problémáimat”.

A post hoc terepmunka szakaszában, az újabb terepekre látogatás idején, amikor már a kooperatív etnográfához közel álló módszerrel próbáltam feltárni a kamatos pénzkölcsönzés gyakorlatának tipikus működését, az újabb helyi kutatói asszisztens aztán már maguk is egyértelműen, kérdés nélkül megfogalmazták az etnográfussal szembeni evidens elvárásként a reciprocitás követelményét. Iza úgy mondta ezt, hogy „amennyit te segítel rajtam... biztosan, hogy ha tudok, én is segítek neked a munkádban”. Lajcsú néni pedig így fejezte ki a közös munkánkkal szembeni elvárását: „Majd úgy csináljuk, Juditka, hogy neked is jó legyen meg nekem is”.

A reciprocitás követelményének való megfelelés nehézségén túl a helyi tapasztalati szakértőkkel való kooperálás, a kutatási projektbe való bevonásuk ugyanakkor e módszer megismerésre gyakorolt korlátaira is felhívta a figyelmem. Az egyik legfontosabb ilyen korlát az, hogy a helyi kutatási asszisztens nemcsak a közösségbe való bejutást segíti, de ki is zárja az etnográfus látószögéből

a kutatott helyi társadalomnak azokat a tagjait, akik nincsenek benne a networkjébe, vagy akiktől félti a kutatót. A helyi kutatási asszisztens bevonása egy látogató-interjúzó kutatói pozíció mellett tehát úgy tűnik, egyszerre teszi lehetővé a hozzáférést egy nehezen megközelíthető csoporthoz, ugyanakkor korlátozza a megismerés köreit – ami sokkal kevésbé fordul elő a klasszikus, otlokásos terepmunka során.

A harmadik korlátja az általam megkísérelt, helyi szakértőkkel vagy kutató asszisztensekkel együtt végzett kooperatív tudástermelésnek és a csend megtörésének az az etnográfussal szemben a helyiek részéről támasztott – sokszor kimondatlan – elvárás, amire egy balul sikerült, a kutatás kezdeti eredményeiről hírt adó, az online médiában megjelent interjúm világított rá. A kisebb botrány után ezt az elvárást az egyik helyi kutató asszisztensem így összegezte: „Az ember nem piszkít bele abba a fészekbe, ahonnan eszik”. Még akkor sem, ha ez a „fészek” ugyan nincs nevén nevezve – de úgymint mindenki felismeri a leírásból. Erről a dilemmáról több klasszikus etnográfiai írás is beszámol. Whyte Dokija például így fogalmazta meg az *Utcasarki társadalom* elolvasása után támadt csalódottságát a szerzőnek: „...az a baj, hogy hiába nem

írtad bele a könyvedbe a környék nevét, aki ismerős arrafelé, úgyis tudja, hogy rólunk van szó... Sokaknak beletapostál a lelkébe ezzel a könyvvel...”¹³. Vagyis az etnográfustól azt várják el a kutatott közösséghez tartozó segítőtársai, hogy ha már ír róluk, legalább jó színben tüntesse fel őket, kutatási eredményeinek publikálásával hozzájárulva az általa kutatottakról alkotott negatív, előítéletes kép megváltoztatásához. Ez lenne szerintük az etnográfiai reprezentáció felelőssége. Ahogy Ani, láposi házigazdám egyszer ezt megfogalmazta: „Jó kérdés, hogy miért is fogadtalak be a házamba annak idején... jó, mert szimpatikus is voltál, de bíztam abban is, hogy szerintem te majd tudol hírt adni rólunk, mert a saját szemeddel láttad, mit gürcölünk, hogy élünk.”

A kiszolgáltatott helyzetben élő, az informális gazdasági gyakorlatok révén magukat fenntartó közösségeket kutató etnográfus számára komoly dilemma, hogy mit és hogyan lehet megírni mindabból az évek alatt felhalmozódott etnográfiai tudásanyagból, amit sem a közösség, sem a kutatóval kooperáló helyi szakértők nem szívesen mutatnak meg magukból, amit inkább elhallgatnának a nyilvánosság elől. Bár az anonimitás (azaz, hogy soha nem nevezzük nevén kutatásunk alanyait) enyhíti a probléma súlyát, megnyugtató megoldást nem hoz. Min-

dennek nemcsak a téma kényessége, társadalmi és politikai érzékenysége az oka, hanem az a hermeneutikai alaptézis is, hogy minden szöveg értelmezés tárgya lesz a megjelenése után, a szerzője szándékától függetlenül önálló életre kel. Mindezt egy saját kutatásomból vett példával szeretném illusztrálni.

Néhány éve egy, az uzsora jelenségéről tartott sajtónyilvános rendezvényt követően, az ott jelenlévő újságíró unszolására, belementem az eseményt követően egy interjúba az éppen folyó kamatos pénzkölcsönzésről végzett kutatásom előzetes eredményeiről¹⁴. Hiába igyekeztem elkerülni, hogy bárki is ráismerhesen kutatásom helyszínére, hiszen nem egy faluról szólt a fáma, hanem egy faluból nézve a szegények tipikus informális gazdasági gyakorlatairól. Ennek ellenére még az interjú megjelenésének napján a Facebook értesített, hogy a nevem meg lett említve az egyik láposi ismerősöm, Keszeg üzenőfalán megjelenő posztban, ahol ezt a cikket, a velem készített interjút osztotta meg. Keszeg a megosztás beharangozójában ezt írta: „Köszönjük Judit, Lápos (és itt a valódi! nevén nevezte a falut) megmentője.” Mint később magamban összeraktam a képet, Keszegnek, akivel kifejezetten jó viszonyban voltam kutatásom egész ideje alatt, azért jött

jól ez az interjúm és a megosztása, mert helyi polgármesteri választásra készülődve, ezzel akarta megbuktatni egyik riválisát, az interjúban a falu fő kamatos pénzkölcsönzőjeként említett Zolikát (akit persze, a településsel együtt, az interjúban is végig álnéven, illetve „Milliomosnak” neveztem, ahogy a környéken többfelé, amolyan beszélőnéven hívják a kamatosokat). Keszeg Facebook-posztját követően még aznap este Iza is felhívott, hogy láttam-e, „miket írogat rólam a neten ez az inas”. És rögtön figyelmeztetett is, hogy ne nagyon menjek mostanában Láposra, mert Zolika (a „Milliomos”) nagyon dühös, és mindenkinek azt beszéli a faluban, hogy csak merjek még egyszer odamenni hozzájuk, az biztos, hogy kiállít az utcán, hogy mertem feltenni őt a netre. Meg azt is elárulta Iza, hogy Zolika arra biztatja a cigányokat, ne álljanak velem szóba, mondván: „Vigyázzatok, mit mondtok el neki, ez a csaj mindent megír az újságban!” Hogy ez az Iza által vészjóslónak lefestett sztori hogyan végződött, az nem tartozik e tanulmány témájához. Az azonban már igen, hogy e médiabeli szereplés, bármilyen óvatosan és körültekintően próbáltam is megfogalmazni etnográfiai adataimat, komolyan megtépázta a falubéliek egy részének addig belém vetett bizalmát.

De még ha messze elkerüljük is a médiát, a kérdés a kutatás eredmé-

nyeiről beszámoló akadémiai szöveggel szemben is fennáll: mit lehet megírni az etnográfiai exit során, ha az antropológia (és saját maga) etikai kódexének megfelelően eljáró kutató akar maradni az ember? És itt megint csak beleütközünk a félelem csendje megtörésének a problémájába. Csakhogy itt most már nem a kutató, hanem a kutató félelméről van szó. Nem csupán a saját maga bőrének, de az áldozatok féltésének dilemmájáról is beszélhetünk. Az exit, a kutatási adatok nyilvánosságra hozatalának problémája egy olyan közösség esetében, amelyik érti és olvassa az etnográfus munkájának nyelvét – épp a korábban bemutatott, Erihez hasonló esetek miatt –, a legélesebben akkor merül fel, ha az etnográfus klasszikus, hosszú idejű, állomásozó terepmunkát végezvén, a kutató helyi társadalomba valamilyenre beágyazódva érzi magát – és kevésbé abban az esetben, ha csak látogatóként, interjúzó szociológusként van jelen rövidebb ideig a csoport életében.

Az „elfutás”, az etnográfiai adatok elhallgatása az antropológus részéről érthető, hisz ha nem muszáj, az ember nem viszi vásárra a bőrét. Ezzel szemben az aktivisták egy része már évekkal ezelőtt arra szólított fel, hogy „eljött az ideje a (narratíva) változásának (a roma civil szervezeteknél). A roma integrációról folyó viták keverednek azzal a vonakodással, hogy

»érzékeny«, olykor tabutémákat érintsenek maguk a romák, vagy azok, akik a romák jogaiért küzdenek. Új nyelvet kell találnunk arra, hogy megértsük a jelenlegi krízis gyökerét és hogy előre tudjunk lépni»¹⁵. Ebben a szemléletben az informalitás, illegalitás szférájába tartozó gazdasági, társadalmi gyakorlatok elemzése és az azokról való nyilvános beszéd már nem tabutéma, amelyet, ha valaki megszeg, az már »intellektuális bátorságnak» számít,¹⁶ hanem fontos kutatási irány.

Zárszó helyett – Mi a tétje az (informalitást kutató) etnográfiaának?

„Mi van akkor, ha a »puha« (etnográfiai) módszerekkel dolgozó szociológusoknak legalább annyi fontos mondanivalójuk van a társadalom működéséről, ha a szociológia is olyan komolyan vehető tudomány a társadalompolitika formálói számára, mint a közgazdaságtan?» – tette fel nemrég a provokáló kérdést a *New York Times* gazdasági rovatának egyik blogírója, az utóbbi évek néhány nagy hatású, a szegények világáról hírt adó, amerikai etnográfiai munkára hívva fel az olvasók figyelmét.¹⁷

Egy olyan korban, amikor Magyarország gazdaságilag elmaradott vidékein, a lassan már három évtizede krónikus szegénységben élő,

északkelet-magyarországi aprófalvak (kutatási terepeim) többségi társadalomról már régóta leszakadt helyi közösségeit a rendies színezetű, hierarchikus viszonyok szervezik; amikor a helyi hierarchia élén, a közmunkát és segélyeket érdemként osztogató kiskirályként működő polgármester mellett a helyi elit a »kamatosokból» áll; és ahol az anyagi depriváció olyan súlyos és széles körű, hogy a kiszolgáltatottság kihasználására egyre komolyabb közvetítő iparágak szerveződnek, amelyek lányok szárait viszik ki erről a vidékről külföldre szexmunkásként dolgozni, mert »a muzáj nagy úr», ahogy maguk a lányok mondják; egy ilyen korban, »puha» (és nem puha) módszerekkel dolgozó társadalomkutatóként nem lehet nem beszélni a szegények életét szinte teljesen átszövő informális (rejtett vagy szürke), illetve illegális gazdaság jelenségeiről.

Misetics Bálint írta nemrégiben, hogy a szegénység témájának avagy botrányának bemutatása a szociológia részéről már maga is politikai tett¹⁸. Ehhez még hozzátehetjük, hogy különösen igaz ez egy olyan időszakban, amikor úgy tűnik, a szegénység enyhítésére a társadalompolitika egyetlen eszköze – a közmunka mellett – a szegénység kriminalizálása. De ha a politika nem is, a civil szféra nyitottnak tűnik arra, hogy használja a szociológiai, etnográfiai szaktudást. Az etnográfiai exit, a

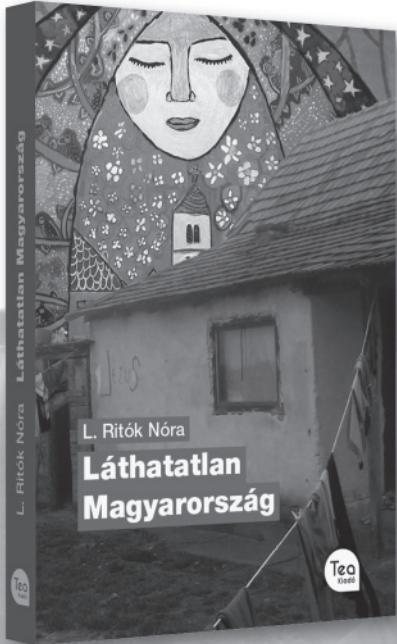
kutatási eredmények nyilvánosság-
ra hozatalának dilemmája mögött
mehúzódó legfőbb kérdés azonban
mindvégig az a kutató számára, ho-
gyan szolgáljuk diszciplinánk eredeti
célját – azt, hogy hozzájáruljunk

a hátrányos helyzetű csoportok tár-
sadalmi helyzetének javulásához az
etnográfiai tudásunk alapján – úgy,
hogy mindeközben megőrizzük „in-
tellektuális integritásunkat” és tu-
dományos autonómiánkat.

JEGYZETEK

1. Mind a falu, mind a szövegben szereplő emberek neve kitalált név, a téma érzékenysége és a kutatásban részt vevők anonimitásának megőrzése érdekében.
2. Anié azon kevés családok egyike volt, ahol csak lánygyerekek laktak (fiúgyerekek közé értelemszerűen nem költözhet be egy kutató). A hat lány közül mindig azzal tett Ani egy szobába (és egy ágyba), amelyik még éppen nem ment férjhez.
3. Lápóson ma már a helyi népesség szinte kizárólag romákból/cigányokból áll. Az itteniek cigánynak nevezik magukat (a nem cigányokat pedig magyarnak).
4. Cohen, A. P. (1992): Post-Fieldwork Fieldwork. *Journal of Anthropological Research*, 48(4): 339–354.
5. Nincstelen.
6. A kamatos pénzkölcsönző mint a szegények „segítője” figurájáról ld. Durst, J. (2011): „Ha nincs pénz, úgyis belemegy az ember valamibe” – A „korrekt” meg a „dögös” kamatos pénz intézménye Borsodban. *Beszélő*, 16(12): 43–63.
7. Férfiember.
8. Hart, K. (1973): Informal income opportunities and urban employment in Ghana. *Journal of Modern African Studies*, 11(3): 61–89.
9. Magyarországon 2012. december 1-jével, a büntető törvénykönyv idevonatkozó cikkelyének szigorításával már az egyszeri kamatos pénzkölcsönzés is bűncselekménnyé vált.
10. Okely, J. (2017): Gypsy intermediaries guide the stranger: Bringing reciprocity, some misunderstanding, but protection from outsiders. *Journal of Gypsy Studies*, 1(1): 65–84.
11. A szerzők azt is hangsúlyozzák, hogy bár az elítélteknek fizettek az interjúkért, a betörők elsődleges motivációja nem az anyagi javadalmasítás, hanem az a lehetőség volt, hogy – habár név nélkül, de – büszkén beszélhettek egy idegen előtt személyes kompetenciájukról. Wright, R. – Decker, S. – Redfern, A. – Smith, S. (1992): A snowball’s chance in hell: Doing fieldwork with active residential burglars. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 29(2): 148–161.
12. Már a kutatás első hónapjaiban kiderült, hogy nemcsak helyi kutatótársaimnak, de ezekben a szegény falvakban a legtöbb családnak vannak kapcsolatai az alvilághoz... Mindez újabb jele annak, hogy mennyire át-

- szövi e falvak életét az informális/illegális gazdaság.
13. Whyte, W. F. ([1943] 1999): *Utcasarki társadalom. Egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – Max Weber Alapítvány.
 14. Czenkli Dorka: A falu, ahol az uzsorás már két polgármestert evett meg. *Magyar Narancs*, 2014. szeptember 8.
 15. Gheorghe, N. (2013): Choices to be made and prices to be paid: Potential roles and consequences in Roma activism and policy-making. In Bíró, A. – Gheorghe, N. – Kovats, M. (ed. by Will Guy): *From Victimhood to Citizenship – The Path of Roma Integration*. European Roma Fund.
 16. Lásd: Beszélő-beszélgetés Bíró Andrással, *Beszélő*, 2014: <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/en-mar-csak-provokalni-szeretek>.
 17. Ez a blogbejegyzés egyfajta válaszként is olvasható Szélényi Ivánnak a „szociológia hármasságáról” szóló tézisére.
 18. Missetics B. (2016): *A szegénység botránya és a szociológia politikája. Újragondolt szegénység – Konferencia Kemény István emlékére*. 2016. szeptember 27–28.

**L. Ritók Nóra:
Láthatatlan
Magyarország**

Írások a XXI. századi
gyermekszegénység
elleni küzdelemről.

Tea
Kiadó

www.teakiado.hu

VIDÍTÓ KEDVEZMÉNYEK!

Ne búsuljon tovább!

A Magyar Narancs-olvasókártyával akár több ezer forintot is spórolhat kedvenc helyein.

Rendelje meg most **11 288 forint kedvezménnyel*** mindössze 19 860 forintért a Magyar Narancsot, és legyen Ön a legtöbb helyen **20 százalék kedvezményre** jogosító „Olvasókártya”!

Már csak ezért is érdemes egy évre előfizetni!

*Az áruspéldányhoz képest.

Az előfizetés lejártáig 20% kedvezményt nyújt:
Bethlen Téri Színház • Cirko-Gejzír • Fonó
Budai Zeneház • Irók Boltja • Jurányi
Produkciós Közösségi Inkubátorház • Katona
József Színház és Kamra • Ludwig Múzeum
• Nemzeti Táncszínház • Örkény Színház •
Petőfi Irodalmi Múzeum • Széké Színház •
Trafó • Zsolnay Örökségkezelő (Pécs)
10% kedvezményt nyújt:
Tranzit Art Café
7% kedvezményt nyújt:
Líra Könyvesboltok

magyarnarancs.hu/elofizetes

MAGYAR NARANCs

AJÁNDÉKOZZON ÉLET ÉS IRODALMAT!

Lepje meg családtagjait, barátait, üzletfeleit
Élet és Irodalom-előfizetéssel!

Rendelje meg igényes grafikai kivitelű ajándék-
utalványunkat, s adja át annak, akit tartalmas
és maradandó ajándékkal kíván megtisztelni.

Hónapokon át mindig Önre emlékezteti majd őt
a hetenként érkező *Élet és Irodalom*.

Az ajándékutalvány
megrendelhető,
illetve megvásárolható
a szerkesztőségben:

1089 Budapest,
Rezső tér 15.,
tel.: 210-5149,
210-5159,
fax: 303-9241,
e-mail:
lapterjesztes@es.hu,
es@es.hu

Az előfizetés díja: negyedévre
6300 Ft, fél évre **10 800 Ft**,
egy évre pedig **19 860 Ft**

ÉLET ÉS IRODALOM
IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

